

М. І. Філон, О. Є. Хомік

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Структурно-семантичні особливості лірницьких молитов

Філон М. І., Хомік О. Є. Структурно-семантичні особливості лірницьких молитов. У статті розглянуто особливості семантики та структури лірницьких молитов як одного з важливих жанрових різновидів репертуару народних співців. Визначено зв'язок молитов з окремими апокрифічними мотивами, схарактеризовано особливості мовної організації аналізованих текстів, координати взаємодії народнорелігійного та язичницького світоглядів.

Ключові слова: *лірники, народні співці, молитва, текст, семантика, апокриф, апокрифічний мотив.*

Филон Н. И., Хомик Е. Е. Структурно-семантические особенности лирнических молитв. В статье рассмотрены особенности семантики и структуры лирнических молитв как одной из важных жанровых разновидностей репертуара народных певцов. Определена связь молитв с отдельными апокрифическими мотивами, охарактеризованы особенности речевой организации анализируемых текстов, координаты взаимодействия народнорелигиозного и языческого мировоззрений.

Ключевые слова: *лирники, народные певцы, молитва, семантика, апокриф, апокрифический мотив.*

Filon M. , Khomik O. Structural-semantic features of lyrists prayers. The article considers semantics and structure peculiarities of lyrists prayers as one of the most important genre variety of varieties of folk singer repertory. The connection of the prayers with certain apocryphal motifs is defined; language structure peculiarities of the texts linguistic analysed as well as interaction coordinates of folk-religious and heathen outlook are characterized.

Key words: *lyrists, folk singers, prayer, text, semantics, Apocrypha, apocryphal motif.*

Протягом останніх двох десятиліть у вітчизняному мовознавстві проявляється особливий інтерес до вивчення антропоцентричних аспектів мови, дослідження мовної системи у зв'язку з людським чинником, зокрема культурно-соціальною особистістю. Якщо в кінці 80-х поч. 90-х років ХХ ст. основна увага науковців була зосереджена на обґрунтуванні параметрів мовної особистості національного типу, то з плином часу пошукові акценти все більше і більше зміщаються у сторону виокремлення дискурсивної мовної особистості – релігійної, фольклорної, художньої, так само, як і особистості соціальної та вікової. Для сучасних лінгвокультурних студій особливого значення набуває всебічний аналіз знакових постатей української народної культури – лірників, кобзарів, бандуристів, що передбачає вивчення їх мови та мовлення, словника, репертуару жанрового складу пісень тощо. У цьому зв'язку видається важливим звернутися до лірників, співців, які значною мірою забезпечують спадкоємність різних складників культурно-історичних традицій, зберігають і ретранслюють важливі для народу культурні ідеї, ціннісні настанови, сенси. Починаючи з другої половини ХІХ ст. і закінчуючи сьогоденням, постать

лірника неодноразово ставала предметом студіювання етнографів, фольклористів, музикознавців (А. Малинка, В. Горленко, Г. Хоткевич, І. Кріст, С. Маслов).

Культурно-мовна особистість лірника формується сукупністю його обрядових і не-обрядових мовленнєвих практик, наявністю особливого словника, ритуальних форм поведінки та їх вербального супроводу, жанровими й тематичними нюансами старцівського репертуару. Пам'ятаючи про різноманітність репертуару народних співців (думи і билини, думи-плачі, невірницькі пісні, моралістичні та сатиричні пісні та інші жанри), виокремимо християнське начало у складі їх пісенності, яке представлене, зокрема, народними молитвами.

Предметом нашої уваги є лірницькі молитви. За висновками сучасних дослідників, «для старця молитва була єдиним духовним оберегом у житті:

А без Бога – ні до порога, а з Богом – можна і за море». Тому їх існувало досить багато, і кожна мала своє призначення <...> Їхнє різноманіття залежало, власне, від потреб і завдань, які стояли перед старцями. Одні молитви проказували під час хатніх відвідин <...> Інші читали при пев-

них обрядах (читання акафістів, заклинання нечистого і т.п.) або на релігійні свята (Різдво, Великдень, Покрову тощо). Старцівська молитва завжди була таємницею для непосвячених. Вона мала надзвичайно важливе значення для діяльності кобзарів і лірників [2:211–212].

Залучені до нашого аналізу тексти лірницьких молитов репрезентують один із етапів розвитку традиційного українського співочства, що, згідно з класифікацією К. Черемського, визначається як «період маргіналізації» і припадає на кінець XVIII – поч. XX ст. Як відзначає фольклорист, «у XVIII–XIX ст. відбулася подальша герметизація кобзарсько-лірницького середовища, організаційне скріплення і територіальне розширення співочьких цехів, переселення кобзарських цех майстрів на Східну Гетьманщину і Слобідщину, а також консервація традиційного репертуару» [7:94]. Можна припустити, що XIX – на поч. XX ст. культурно-історичні постаті співців-музикантів зберігали сформовані віками традиції, а виконуваний ними репертуар пісень має давні етнокультурні витоки. У цьому зв'язку зауважимо, що збирачі скарбів народної словесності встигли зафіксувати у другій половині XIX – на початку XX ст. свідчення живого репертуару лірницьких молитов від народних співців. Нашу увагу привернули тексти, зібрані у вересні 1895 року В. Гнатюком і вміщені у розвідці «Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т.и. про лірників повіту Бучацького» (Етнографічний збірник, 1896. – Т. 2).

Серед зібраних В. Гнатюком лірницьких молитов два тексти становлять польські молитви, які не є предметом нашого аналізу. Українські тексти пов'язані з чотирма християнськими святими – Богородицею («Сон Богородиці»), Ісусом Христом («До Христа»), Святим Миколаєм («До св. Николая» – 2 тексти), Святим Микитою («До св. Микитія»). Кожна з молитов виявляє достатньо виразний зв'язок із апокрифічними текстами або молитвами. Розглянемо молитву «До св. Микитія». Зв'язок молитви і апокрифа виявляється у різних структурних елементах, зокрема у закріпках. Як відомо, серед поетикальних засобів апокрифічних молитов існують численні так звані загальні місця, до яких належать і закріпки. О. Левківська наводить дві з них: «Кто эту молитву знает, кто по памяти, кто по грамоте, от врага будет спасен, от зверя сохранен. На суду легкий суд, на воде легкое плаванье» або «Кто будет эти молитовки читать, не пропадет среди бури

и молний». «Можна припустити, – зауважує науковець, – що такі закріпки, генетично сягаючи до кінцевих елементів візантійських життєвих текстів, у слов'янських народних традиціях отримали самостійний розвиток. Прикладом цього може слугувати апокрифічне «Мучение Никиты», достатньою мірою відоме в православних культурах. Воно містить закріпку, в якій ідеться про користь читати і мати при собі ціє житіє <...> В інших випадках закріпку перероблено на самостійну молитву, звернену до мученика Микити з проханням позбавити й уберегти від нечистої сили, що ґрунтується на одному з епізодів житія, де Микита долає біса» [3:27]. Зразком подібного перероблення є наведений нижче текст:

Свѣйатий очи Микитиѣу настаѣнику
божий! Мудростѣу мудри сѣи, крѣпостѣоѣ
окрѣпи сѣи, ѣ разуми ѣразуми сѣи! Зѣйди
з небес, здойми з небес ангельскѣй хрест,
золоту коруну, золотий вінец. Побий,
потлуми бісолскѣйа ѣраги, нечестивѣ
полки, Би сѣи ни ѣкусили душі і тѣла мойго
грѣшного. Господи! днесѣ оружѣа на дѣя-
вола хрест мой. Дал ѣиси отримашчой, ни
можу возирати на силу ѣйго ѣзѣати; ѣако
Бог з мертви скрисен, прежди кланѣати сѣа
слонцу правидному, тридневному погрибен-
ному, свѣтлому, свѣйатому оскрисениѣу.
Хрест(во) сѣины мойі; хрест помошчи
мойі, хрест надежда надо мноѣу; Христом
сѣа охришчайѣу, христом сѣа уроджайѣу,
христом ангильи прозивайѣу, христом
дѣявола одганѣайѣу. Оступіти сѣа о злийі
ѣраги, ничистивѣ полки, бо станут ангели,
архангели божі з божойим оружѣйим на
дѣявола – будут стеречи душі і тѣла мойго
грѣшного до живота вічного.

Наведена молитва містить звертання до Святого Микитія (*Свѣйатий очи Микитиѣу настаѣнику божий!*), характеристику Святого (*Мудростѣу мудри сѣи, крѣпостѣоѣ окрѣпи сѣи, ѣ разуми ѣразуми сѣи!*), прохання (*Зѣйди з небес, здойми з небес ангельскѣй хрест <...> Побий, потлуми бісолскѣйа ѣраги, нечестивѣ полки*), аргументацію (*Би сѣи ни ѣкусили душі і тѣла мойго грѣшного*). Текст аналізованої молитви моделює, але не безпосередньо, а з певними видозмінами і трансформаціями загальні координати суб'єктно-об'єктної організації язичницького замовляння і навіть молитви. У першій частині наведеного тексту йдеться про непохитну віру у всемогутність Святого, прохання до нього про допомогу та визначення мети цієї допомоги. Типовими для мовної організації цієї частини тексту є повтори (*мудростѣу мудри, разуми ѣразу-*

ми), епітетні сполуки (*ангельській хрест, золоту коруну, золотий вінець*), що вказують на атрибути Святого Микити та його належність до вищого надприродного світу. Пор. із текстами замовлянь:

Сам Господь Ісус Христос гряде з прекрасного раю, спирається золоту палицею, в золотому Своему хресті <...>, Їхав святий Юрій на золотому коні з золотим шостом, з золотим хрестом). Фразеологічний склад аналізованої молитви складається з усталених, стереотипних виразів релігійного характеру (тіла грішного, настаўнику божий).

Друга частина тексту акцентує увагу на дії суб'єкта молитви. Молільник намагається сам вплинути на хід подій і досягти бажаного результату. Сенсотвірною домінантою молитви є хрест:

Хрест(во) сьини мойі; хрест помочи мойі, хрест надежда надо мной; Христом сьа охришчайу, христом сьа уроджайу, христом ангильи прозивайу, христом діявола одганьайу.

Порівняймо, наприклад, із текстами язичницьких замовлянь:

«Сшель Ісусь Христось сь небесь, снесь свой животворящий крестъ. Огради насъ, Господи, Святымъ Твоимъ Животворящимъ крестомъ»; «Христомъ охрыщаюсь, христомъ спаты лягаю, хрестъ пры мині, пры моему сні»; «На хресті лягаю, хрестом покриваю, Хрест в головах, покрови в ногах...».

Апеляція молільника до хреста відображає типові для релігійної особистості семантичні координати її свідомості. Із цього погляду текст лірницької молитви повністю ґрунтується на базовому для християнства символі, а лірницька молитва демонструє синтез світоглядних уявлень: з одного боку, про дієвість самого суб'єкта дії, а з іншого, – про покровительство і допомогу християнських святих.

Однак при всій значущості самого суб'єкта дії закріпка молитви цілковито змінює акценти і вказує на всемогутність і допомогу вищих сакральних істот – ангелів та архангелів

...станут ангели, архангели божі з божойим оружийим на діявола – будут стеречи душі і тіла мойого грішного до живота вічного.

Два тексти інших лірницьких молитов пов'язані з культом Святого Миколая. Миколай – один із найбільш шанованих у слов'ян християнських святих. Згідно з народними віруваннями, Миколай «старший серед свя-

тих, уходить до складу Святої Трійці і навіть може замінити на престолі Бога» [5:398]. Очевидно, генералізуюча функція Святого Миколая, що виявляється у народній культурі, і стала підґрунтям для виникнення молитви:

Правилоу віроу образ скріпости воздвиржанна вучитилу йави тьа Господь Бог, стада свойого оживашчих войистину шчижал йиси смиреннуу, високуу нишчотойу богатуу, научи нас супраданнойу сьватитилу очи христовий Николайу: моли Христа Бога нашого, спалсти сьа душах наших.

Мовностилістична організація тексту, наявність, зокрема, спотворень і перекручень окремих слів (*правилоу віроу, воздвиржанна* та інші), відсутність традиційних для народної молитви структурних елементів, стисла характеристика Святого (христовий Николайу) свідчить про максимально індивідуалізований характер молитви. Мабуть, цей текст можна розглядати як «вироджений». Властиво, що в другому тексті, який В. Гнатюк також подав під назвою «Молитва до св. Миколая», образ останнього теж позначений надзвичайно фрагментарно:

«Хто буди до сьвитого Николая пацьір говорити, Того буди Господь у шчастьє благословити, По усьільаких дорогах, по усьільаких батогах, по усьільаких гостиньцях».

По суті, ця молитва становить поєднання кількох різних мотивів, об'єднаних однією назвою. Згадка у тексті про самого Святого Миколая (*Сьвитий Николайу! Йа тобі віддайу, Своїй бидльата, Своїй тильата І самого сибє*), очевидно, дозволяє вмотивувати саму назву молитви, а водночас і апелювати до одного із найбільш шанованих у слов'ян християнського святого. Текст молитви постає як рецепція апокрифічних мотивів про блукання душі:

Хто бўди до сьвитого Никола́йа па́цьір говори́ти, То́го бўди Го́сподь ў шча́стью благослови́ти По ўсьи́льаких доро́гах, по ўсьи́льаких бато́гах, по ўсьи́льаких гостиньцо́х. Пішла́ душі́ до Христа́ Ісу́са, Запу́кала ў ре́ньскі ворота́: Вийшо́у до не́йі сам Сус Христо́с. Чо́го бажа́йиш грі́шна душо́? Бажа́йу тво́йі обі́тніці, Абі́с ми то да́ў, шчо́с обі́ццй! Пе́три, Паў́ли! возьми́т кљу́чі, Замкнѐт псо́ви му́рованому пашче́ку і су́ццй му́рованьі, Абі́ льу́дьом шку́ри ни розрива́ли, Абі́ кро́ви ни розлива́ли, Льу́дьом жильу́ ни додава́ли. Вийшо́у Ісу́с на зилѐну луку́ Під Христо́ву рѐчку, Під сьвито́йі Ма́тири пла́шчик, Під сьвито́го Никола́йа бе́чок. Сьвитий Никола́йу! Йа то-

бі віддай, Своїй бидлята, Своїй тильата
І самого сибё. Стоїт рїска цвїтуча Пірїт
Ісусом Хрїстом видьча. Віджу ть, мїй
Ісуси, чїриз сьвичєні рўки. Сьвашчєнник
стойїт при вїўтари, Бóжи тїло пїстўи, Мо-
на, сьи душі радўи. Радўи сьа, душо мойа!
Висилї сьи, душо мойа, /24/ Шчос видьла
Збавїтильи, Віткупїтильи, З бóку кроў ви-
льану. Йїди Ісус на малєнькїм вїслї, Стаў
ї пїши: Одногом сїна мала І тóго жидї
ўзїли, На хрїстьї роспїїли, Чóрним
тёрньом подрапали, Гїркоў жóўчиў напу-
вали. У вилїкий читвёр було дўжи зїмно,
Бо Ісуса по мўках вóджино. Вєли йїгó по
гóрах, по шкарпєтах; Пилат го сьи питайи:
Йак ти, Сўси, чи зїмно, чи горїчо Аньї ми
зїмно, аньї горїчо, Тїлькó тирплў гїркий
труд За мїй бїдний льуд. Амінь.

Текст наведеної молитви мїсить виразнї
свідчєння контамінацїї мїфологїчних, народ-
норелїгїйних і власне релїгїйних уявлєнь.
Із мовностилїстичного погляду привертають
увагу фольклорнї вирази (*По ўсьїльаких до-
рогах, по ўсьїльаких батóгах, по ўсьїльаких
гостїньцòх*), усталєні формули язичницьких
замовлянь (*Замкнїт псòви мурóваному паш-
чєку і сўцьї мурóваньї, Абї льóдьом шкўри ни
розривали, Абї крòви ни розливали, Льóдьом
жилў ни додавали*), поетикальнї елементи
християнських текстів (*грішна душа, на хрес-
ти розпинати*). Структурно-семантичнї коор-
динати образу Ісуса Христа своєрїдно відо-
бражають складники мїфу про Спасителя.
У цòму зв'язку можна навести показовий для
рецепцїї християнського мислєння контекст:

Йїди Ісус на малєнькїм вїслї, Стаў
ї пїши: Одногом сїна мала І тóго жидї
ўзїли, На хрїстьї роспїїли, Чóрним
тёрньом подрапали, Гїркоў жóўчиў напу-
вали. У вилїкий читвёр було дўжи зїмно,
Бо Ісуса по мўках вóджино.

Концептуальне наповнєння образу Ісуса
Христа значною мїрою відтворює народний
погляд на Спасителя, який перебирає на
себе страждання народу. Звичайно, таке
уявлєння пристосовано до народного світо-
гляду і знаходить своє прикметне вербальне
вираження (*Тїлькó тирплў гїркий труд За
мїй бїдний льуд*).

Важливу роль для розуміння особ-
ливостей механїзмів народження лїрницькóї
молитви відїграє текст «До Христа», у якому
їдеться про розп'яття Спасителя. Звернєння
до цòго сюжету має глибоке світоглядне під-
ґрунтя. Так, для народно-християнського
світогляду типовою є віра в те, що тексти, які
зображають розп'яття Христа, «вважаються
у народї найсильнїшими, здатними захистити

людину на всїх її шляхах, дорогах, у будь-
яких ситуацїях» [6]. Узагалї у репертуарї ма-
ндрївних музикантів представлена значна
кїлькїсть духовних пїсєнь, у яких їдеться про
Христа. Наприклад: «Ісусе мой пре-
любєзний», «Ісусе мой прєнаслащайущий»,
«Царю, Хрїсте, списи мира», «Страстям
Хрїстовим», «Розпинанїє Хрїста», «О муках
Хрїста», «Про Спасителя», «Хрїсту на хрес-
тї», «Хрїстос Господь воскрес», «Ти мой Бог,
Ісусе», «Царю Хрїсте, Боже милїй» та іншї.
Аналізований текст органїчно вписуєтьсє
у репертуар пїсєнь, об'єднаних темою Хрис-
та. Він відзначаєтьсє відсутнїстю явних ознак
молитовного тексту. Розпочинаєтьсє молитва
зображеннєм послїдовностї подїй, подібних
до того, яким чином описуєтьсє світ у язич-
ницьких замовляннях

У нидьїльу рáно сóньїчко схóдит, Най-
сьвїтїйша Мátьїнка сїночка вóдит. По-
вєла го на ўтриньу, З ўтринї на слўжбу,
С слўжби на кáзаньї, С кáзаньї на
вичїрньу, З вичїрнї до гробу.

Молитва «До Христа» мїстить створений
народною уявою витончений образ душі лю-
дини, яка бачить смерть Спасителя. Рефре-
ном для тексту є мотив душевного збавлєння
радїсної душі

Мойа сьи душі радўи. Радўи сьи, ду-
шó мойа, Бос видьла бóжи тїло, Шчó сьи
з душоў розлучїдо; Радўи сьи душо мойа.
Кльїнчїла дьїва ў горóтци, Молила сьи
Бóгу Отцу.

Увєсь текст інтонацїйно відзначаєтьсє
особливою піднесєнїстю, характерною на-
строєнїстю релїгїйного почуття. Композицїй-
но проаналїзованим у тексті є настанова на
дїєвїсть такої молитви

Ідї Пётри, ідї Паўли, йдїт по
сьвїтї, Кажїт малóму симилїтному, Жибї
ту моли́тву відмоўїли два рáзи на
тїждинь: У пїйток при обїдї, ў субóту при
вичєри; Такóму сьи рєпськї ворóта будўт
отвирáти, Пикїльнї замикáти; На вóйньї
ни загїни. На водї ни потóни, Биз сьвїтóго
Сакрамєнту ни умрє.

До поширєних у народнїй культурї апо-
крифїчних текстів належить і лїрницька моли-
тва «Сон Богородицї». Цей текст пов'язаний
їз відомим апокрифом «Сон Прєсвятої Бого-
родицї», що використовуєтьсє майже «в усїх
слов'ян або як амулет, або як молитва-
апотропей» [4:218]. Український текст від-
значаєтьсє характерною для магїчних текстів
компрєсію часу: на однїй точцї відлїку сон
Богородицї, на іншїй – смерть Христа:

Причїста Дїво, спиш, ци чуйиш? Нї спїу, нї чуйу: Приснїї ми сьа сон диїний, придиїний, Шчо тибє злпано, на хрисьтї распїнено, Тирнової коруної коруновано. У нидїльу рано сонїчко сходить. Причїста Дїва свого сїна за рўчиньку водит. Привела го на осиношні, З осиношного до сповїди, Від сповїди до сакраменту. Привела го на мори, А на мори білий камінець: На тїм камінці цєркоўця стойаца, У тї цєркоўци Сус Христос лижїї, Голоўку склонїї, о́чка зажмуриї, Ручки розложїї, ўсьу кроўцьу за нас розыльїї...

У своєму змістовому наповненні текст молитви притягує інші народні вірування, пов'язані зі Святими Петром і Павлом. Головна функція яких, окреслена у структурі тексту, полягає у донесенні до людей ідеї про виняткову важливість молитви «Сон Богородиці»

Прийшоў сьвитий Питро, сьвитий Паўло: Божиньку наш, Божиньку, йакуж ти за нас мўку тирпиш! Ти сьвятий Пётри, ти сьватий Паўли, – ни страхай сьа мойї мўки; Озьмі собі хрест у рўки Іди, по ўсьім сьвітї роскажї, Йак старому, так малому, так сиридўшчому: Хто тоту молитвицьу будє мовїї У пїйтницьу сполўднї, а ў суботу до схід соньцьи, А ў нидїльу до слўжби Божойї, Тому буди сорок днїї, сорок ночїї грїхā одпушчєнійї, Сам при йигō смєртї.

Як бачимо, основні акценти у кількох текстах зроблено на вказівці про значущість молитовних текстів. Очевидно, у своєму виконанні саме лірник постає як заступник людей, своєрідний медіатор між людьми і Богом. Базовими для генезису лірницьких молитов є поширені у народній культурі апокрифи, релігійні сюжети та образи.

Література

1. Гнатюк В. Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т.и. про лірників повіту Буцацького / В. Гнатюк // Етнографічний збірник, 1896. — Т. 2. — С. 1 — 52.
2. Кушпет Володимир. Старцїство: мандрївні старці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.) : [Наукове видання] / Кушпет Володимир. — К. : Темпора, 2007. — 592 с. ; іл.
3. Левкиевская Е. Е. Народные молитвы и апокрифические тексты как обереги / Е. Е. Левкиевская // Живая старина. — 2002. — № 4. — С. 23—28.
4. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти томах./ Под общ. ред. Н. И. Толстого. — М. : Международные отношения, 1995. — Т. 1. : А–Г. — 584 с.
5. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти томах./ Под общ. ред. Н. И. Толстого. — М. : Международные отношения, 2004. — Т. 3 : К–П. — 704 с.
6. Филатова В.Ф. О народной молитве (на материалах воронежских говоров)/ www.google.ru/folk.phil.vsu.ru.
7. Черемський Кость. Традиційне співцтво. Українські співці-музиканти в контексті світової культури: Наукове видання / Кость Черемський. — Харків : Видавництво «Атос», 2008 — 248 с. ; іл.